

Г. А. ВОЛОШКЕВИЧ. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ (60 – 70-ТІ РОКИ XIX СТ.)

Розглядаються організаційно-правові основи функціонування споживчих товариств та землях Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. Проаналізовано статuti перших споживчих товариств, визначено головні принципи управління та господарської діяльності кооперативів, охарактеризовано становлення основних кооперативно-правових інститутів у вітчизняному праві.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперативні організації, споживче товариство, кооперативне законодавство.

Рассматриваются организационно-правовые принципы и механизм функционирования потребительских кооперативов на землях Надднепрнянской Украины во второй половине XIX в. Проанализированы статyты первых потребительских кооперативов, обозначены главные принципы управления и хозяйственной деятельности кооперативных организаций, рассмотрен процесс формирования основных кооперативно-правовых институтов в национальной правовой системе.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперативные организации, потребительское общество, кооперативное законодательство

The article investigates organizational-legal background of consumer's societies and their unions in Nadnepryanska part of Ukraine in the second half of 19th Regulations of the first retail cooperatives were analyzed, main principles of their management and activity were determined, the formation of basic cooperative-legal institutions in European and home law.

Key words: cooperative movement, cooperative organizations, consumer's society, regulations, cooperative legislation

У науковій літературі з проблем розвитку споживчої кооперації на землях, які входили до складу Російської імперії, традиційною точкою відліку для аналізу правового становища кооперативних організацій став кінець XIX – початок XX ст., а головну увагу звернуто на характеристику «Нормального статyту споживчих товариств» 1897 р. та положень загальнокооперативного закону від 20.03.1917 р. Так, у працях радянських вчених Г. Коложнікова, Л. Поволоцького, а також у сучасних дисертаційних та монографічних дослідженнях Т. Селіверстова, З. Хаджуової, О. Болотової, Кім Чан Чжина та ін., що присвячені правовим аспектам розвитку кооперативного руху у дореволюційній Росії, основний акцент робиться на характеристиці нормативних актів, які були видані царською владою наприкінці XIX – початку XX ст. і регулювали діяльність різноманітних кооперативних об'єднань¹. Відповідно, створюється враження, що до впровадження цих нормативно-правових актів діяльність кооперативних організацій носила «хаотичний», нерегульований характер. Звісно, насправді ситуація складалась зовсім інакше, оскільки впродовж першого періоду розвитку вітчизняної кооперації у 60-х – 90-х рр. XIX ст. питання щодо організації та функціонування товариств вирішувалися локальними правовими актами – статyтами кооперативів. Крім того, ряд інститутів кооперативного права в цей період, хоч і не були оформлені законодавчо, проте існували на практиці, а отже справляли вплив на суспільні

© ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

відносини. Сучасний російський дослідник Л.Файн слушно зауважив з цього приводу, що: «Практика [кооперативного руху – Авт.] випереджала її правове забезпечення. Багато норм стали раніше реальністю на практиці»². Згодом положення, вироблені теорією та практикою кооперативного руху, будуть покладені в основу «Нормального статуту споживчих товариств» 1897 р., «Положення про кооперативні товариства» 1917 року, а також величезної кількості законопроектів присвячених питанням кооперативного будівництва в країні.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду статутів перших українських товариств, слід звернути увагу на одну важливу деталь. У 60 – 90-х роках XIX ст. не існувало єдиних, визначених державою, вимог щодо форми та змісту статуту кооперативної установи. Відповідно, їх укладачі мусили орієнтуватись або на європейські зразки установчих документів, або брати за основу товариські договори існуючих у Російській імперії торгово-промислових товариств чи статuti вже діючих кооперативних організацій. У будь-якому випадку, подібна практика призводила до того, що означені статuti, за влучним висловом М. Зібера, нагадували «строкату мозаїку», де: «відбувається змішання різноманітних норм покладених в основу діяльності англійських та німецьких товариств, і до цього ж додається часом щось зовсім оригінальне»³. Це дуже ускладнює роботу дослідника, оскільки він повинен або чітко фіксувати всі наявні відмінності та особливості кожного установчого документу, або ж, навпаки, зосередитись на виокремленні найбільш типових, загальних положень, які характеризуватимуть стан кооперативного будівництва у цей період. На наш погляд, другий шлях є більш продуктивнішим і відповідає поставленим дослідницьким завданням.

Аналіз установчих документів перших українських споживчих кооперативів, слід розпочати з визначення цілей та мети діяльності товариства. Це дасть можливість визначити, як характер утвореної організації, так і рівень кооперативної свідомості її засновників.

Більшість українських кооператорів, як свідчить перший параграф їх статутів, вбачала основним завданням споживчого товариства покращення матеріального становища своїх членів шляхом доставки їм товарів споживання гарної якості та за дешевими цінами⁴. Подібне визначення свідчило, що піонери вітчизняної кооперації не в повній мірі усвідомлювали суть споживчого товариства, зводячи його діяльність виключно до захисту матеріальних інтересів членів-пайовиків. Насправді ж, і це вже було визначено теоретиками та практиками європейського кооперативного руху, завдання споживчого кооперативу є значно ширшими, і окрім покращення матеріального становища своїх членів, він повинен сприяти їх фізичному та духовному розвитку, забезпечувати поширення в суспільстві ідейних цінностей кооперації, з метою формування більш соціально справедливої системи відносин у суспільстві. Історичний досвід свідчив: там де кооператори зосереджувалися лише на матеріальних цілях, нехтуючи ідейними, засновані ними товариства, або швидко перетворювалися на об'єднання капіталістичного характеру, або занепадали. Подібна доля, як виявиться пізніше, очікувала і перші українські кооперативи.

Членство у товариствах було індивідуалізованим – до кооперативу приймалися повнолітні фізичні особи. Право колективного членства (юридичної особи) у статутах не визначалося. Аналіз змісту установчих документів перших споживчих товариств Наддніпрянської України засвідчує відсутність у них статевих, національних чи станових цензів при вступі до товариств. Водночас відсутність формально-юридичних обмежень не робило ці товариства загальностановими

установами, і вони досить часто набували елітарного характеру⁵.

Характерною рисою цього періоду став розподіл, в окремих товариствах, пайовиків на дві великі групи, що різнились за обсягом та характером наданих їм прав та обов'язків. До першої групи належали т.зв. «фундатори» або «засновники» товариства, які при вступі повинні були внести пай та сплатити вступний внесок, розмір яких визначався статутом кооперативу. Вони вважались повноправними членам товариства і користувались усіма правами в управлінській та фінансовій сферах передбаченими статутом. Водночас, вони несли матеріальну відповідальність за зобов'язання товариства, яка, напевно, обмежувалась сумою пайового внеску. До другої групи відносились т. зв. «споживачі», які не вносили жодних обов'язкових платежів і не несли матеріальної відповідальності по зобов'язанням товариства. Натомість їх права порівняно з першою групою були значно вужчими – за «споживачами» закріплювалось лише право робити закупки у крамницях товариства та отримувати частину прибутків від його діяльності⁶.

Розмір пайового внеску, який сплачували бажаючі приєднатися до кооперативу, не був уніфікованим і коливався у межах від 10 до 50 карбованців. Причому більшість кооперативних організацій орієнтувались саме на запровадження високих пайових внесків. На той час це були досить великі гроші і сплатити їх могли дозволити собі лише представники заможних прошарків суспільства. Натомість рядове населення міст, що було найбільше зацікавлено у поширенні кооперативних форм самозахисту, не мало можливості знайти потрібну суму і виявилось усунути від участі в діяльності товариств. Таким чином, запровадження високого розміру паю значно звузило соціальну базу перших кооперативів, і це негативно позначилось на їх подальшій долі.

Серйозні відступи від принципів кооперативної організації були зроблені засновниками перших споживчих товариств і при вирішенні питання про кількість паїв, якими може володіти одна особа. У європейських країнах, з метою не допущення переростання кооперативів у акціонерні компанії, у статутах чи законах встановлювався максимальний розмір пайових внесків. Більшість українських кооператорів дотримувались протилежного погляду, і вважали, що кожен член товариства має право набувати необмежену або достатньо високу кількість (від 30 до 50 повних паїв) паїв⁷.

Наслідки подібного нововведення були далеко неоднозначними. Хоча велика кількість паїв не надавала юридичної можливості, як це стверджує І. Фарутін, взяти контроль над товариством, оскільки у статутах не передбачалося жодних формально-юридичних переваг для «членів-багатопайовиків». Однак не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, подібно до Л. Файна, що «надання дозволу членам набувати паї без усіляких обмежень, значної шкоди завдати не могло»⁸. Реальний вплив «членів-багатопайовиків» був значним, оскільки у перших товариствах основний капітал формувався саме за рахунок пайових внесків. Непоодинокими були випадки коли «багатопайовики» покидали кооператив і він опинявся на межі банкрутства через нестачу коштів. Саме тому, ця категорія пайовиків відігравала провідну роль в управлінні життям товариства, і їх роль не завжди була конструктивною. Зокрема, це проявилось при вирішенні питання розподілу зароблених коштів. Слід пам'ятати, що головною метою діяльності кооперативу є не отримання прибутку, а підвищення їх матеріального та культурного добробуту. Керуючись цим принципом, рочдельські піонери, а за ними і більшість споживчих товариств встановлювали особливу процедуру розпорядження заробленими грошима. Основна частина коштів поверталася покупцям товарів у

вигляді премії на забір, як компенсація за товар куплений за середньо ринковою ціною. Крім того, передбачалися і виплати відсотку на суму пайових внесків та інших грошових вкладів пайовика – дивіденди. При застосування обох форм, перевага, звісно, повинна належати першій – премії на забір, оскільки це не лише матеріально стимулює членів кооперативної організації до розширення своїх закупок у крамницях товариства, а й відповідає головній меті діяльності споживчого товариства – заощадженні коштів пайовиків

Натомість на теренах Наддніпрянської України в період зародження там перших кооперативних організацій, ми спостерігаємо протилежну картину – в статутах товариств головна роль відводилась дивідендам, тоді як премія на забір була дуже маленькою, а в ряді випадків її взагалі не передбачали⁹. Фактично організатори споживчих товариств керувались тут не кооперативними ідеалами, а принципами діяльності акціонерної компанії, які сповідувались «членами-багатопайовиками».

Значну увагу в перших статутах було приділено визначенню механізму управління товариством. На перший погляд, він був цілком подібний до європейських зразків, оскільки базувався на класичній трьохланковій моделі виробленій «рочдельськими піонерами»: загальні збори, правління, ревізійна комісія. Проте детальний аналіз виявляє низку суттєвих відмінностей, які свідчать про особливий шлях розвитку вітчизняної кооперації.

Вищим органом управління справами товариства були загальні збори його членів. Як правило, брати участь у їх діяльності мали лише повноправні члени, тоді як члени-споживачі усувались від керівництва товариством. Непоодинокими були й випадки, коли до участі у загальних зборах не допускали і тих пайовиків, які не встигли внести повного паю, як це сталося, зокрема, у Катеринославського споживчому товаристві¹⁰. Звісно, що подібні положення були далекими від розроблених піонерами кооперації демократичних принципів управління товариством, за якими усі члени товариства, в незалежності від розміру паю, володіли рівними правами та обов'язками і мали право брати участь у керівництві своїм кооперативом.

Сфера компетенції загальних зорів була визначена досить широко, зокрема, до їх відома належало вирішення таких важливих питань внутрішнього життя товариства, як: визначення розміру та порядок формування капіталу товариства; встановлення величини пайових та вступних внесків; обрання керівних та контрольно-ревізійних органів; затвердження фінансової документації; визначення загальних засад та напрямків господарської діяльності товариства; встановлення порядку розподілу отриманих прибутків; внесення змін до статутів, тощо.

Незважаючи на такі суттєві повноваження, слід визнати, що загальні збори товариств могли не відігравати значної ролі у житті товариства. Це насамперед обумовлювалося причинами організаційного характеру: хоча статuti закріплювали доволі низький поріг явки, для визнання легітимності зборів (1/5 – 1/6 від загальної кількості пайовиків) масовий характер неявки членів на збори, що спостерігався практично у всіх товариствах, неодноразово призводив до їх зривів¹¹. Щоб виправити ситуацію, кооператорам доводилося вдаватися до зниження мінімальної норми присутності необхідної для кворуму. Так, у Київському споживчому товаристві ця норма для першого зібрання була зменшена з 1/5 до 1/12 всіх пайовиків, а при його зриві наступні збори вважались дійсними незалежно від числа присутніх на них. Звісно, подібні нововведення нівелювали сутність цю-

го демократичного органу самоуправління

На нашу думку, пасивне ставлення членів до участі у вирішенні загальнотовариських справ, ще раз яскраво продемонструвало відсутність у більшості пайовиків належного рівня кооперативної свідомості та виявило їх хибне розуміння суті кооперативної організації. Вони плутали її із звичайним торговельним закладом чи акціонерною кампанією, де роль учасників обмежувалась виключно матеріальними внесками і, відповідно, не могли усвідомити необхідності тієї соціально активно поведінки, якої вимагав від них кооператив. Як наслідок, виникла ситуація яскраво змальована одним з сучасників тих подій. «Товариство, – писав він, – обравши на загальних зборах членів правління вважало, що покінчило зі своїми обов'язками і, утримуючи за собою номінальне право контролю, перекидало вирішення інших справ на розгляд обраних членів»¹².

Зменшення ролі загальних зборів, обумовлене низькою активністю пайовиків, призвело до домінування у системі керівних органів товариства його правління.

Правління було постійно діючим колегіальним органом, що обирався загальними зборами на строк визначений у статуті організації. Формально правління було залежно від загальних зборів, і відповідало перед ними за свою діяльність. Проте фактично у багатьох випадках, складалась зовсім протилежна ситуація – члени правління диктували свою волю іншим пайовикам, не звертаючи уваги на їх протести. За словами одного з дописувачів «Одеського вісника», «виборні розпорядники поступово перетворились у якихось диктаторів і дивились на інших членів, як на підлеглих, на їх право контролю, як на набридливе присікування»¹³.

Існування подібних перекручень у сфері управління кооперативного товариства, безвідповідальність його керівництва та часті зловживання своїми посадовими обов'язками, на нашу думку, було прямо пов'язано з бездіяльністю загальної маси членів-пайовиків, про яку ми вели мову попередньо.

Склад правління, як правило, становив від 3 до 6 осіб. На них покладался обов'язок управління усіма справами товариства – безпосередньо або за допомогою спеціального апарату найманих працівників. В останньому випадку поставало питання про розмежування їх посадових обов'язків.

Слід зазначити, що у тогочасній європейській практиці кооперативного руху існували дві моделі розподілу повноважень між правлінням та найманими працівниками. Відповідно до першої, німецької, члени правління повинні приймати безпосередню участь в оперативній роботі кооперативу, отримуючи за це відповідну платню. Згідно другої моделі, англійської, керівництвом поточними справами займався найманий управляючий, а правління лише контролювало його діяльність і виконувало свої функції на громадських засадах¹⁴.

Аналіз діяльності та статутів перших українських споживчих товариств показує, що обидві моделі були застосовані на практиці вітчизняними кооператорами. Так, у Київському споживчому товаристві управління всіма справами здійснювалось оплачуваням правління, а в Одеському та Катеринославському – спеціально найнятим управляючим¹⁵. Однак не слід вважати, що це було просте механічне перенесення зарубіжного досвіду кооперативної роботи на український ґрунт. У процесі ознайомлення з перевагами та недоліками кожної з означених моделей, вітчизняні кооперативні діячі починають розбудовувати власну систему управління, пристосовану до місцевих потреб. Так, у Ізюмському товаристві поряд з постійно діючим оплачуваням правлінням, запроваджується і окрема посада управляючого кооперативним товариством. На нього покладалось

управління торгівлею товариства, тоді як члени правління займались вирішенням усіх інших організаційних питань¹⁶.

Важливе місце в системі органів кооперативного самоврядування належало ревізійній комісії. Вона обиралася загальними зборами з числа усіх членів товариства, за виключенням: членів правління та осіб, які обіймали у кооперативі оплачувану посаду. Склад комісії був невеликий – 3 – 4 особи, які працювали, у більшості випадків, на громадських засадах. На ревізійну комісію покладалось виконання функцій контролю за господарською діяльністю та фінансовим станом товариства. Своє остаточне рішення комісія повинна була оформлювати у вигляді спеціальних звітів, що підлягали затвердженню загальними зборами.

Таким чином, зміст статутів укладених кооператорами Наддніпрянської України, свідчить, що при їх розробці за основу був узятий досвід організації споживчих товариств у європейських країнах. Про це, зокрема, говорить спільність принципів в організації управління товариством та здійсненні ним господарської діяльності. Водночас, не можна погодитися з твердженнями про цілковиту відповідність перших статутів класичним принципам та загальним основам кооперативного будівництва виробленими рочделівськими піонерами. Наведені нами факти переконливо свідчать про недотримання споживчими товариствами Наддніпрянської України середини 60 – 70-х років XIX ст., таких базових, і для «класичних» англійських товариств, і для загальної теорії споживчої кооперації, організаційно-господарських принципів, як: рівність членів кооперативу, демократичний характер управління, доступність для всі членів суспільства, продаж товарів за середньо ринковими цінами і виключно за готівку, розподіл прибутків пропорційно розміру закупки особи у крамниці товариства і т.ін. Це, в свою чергу, негативно позначилося на ефективності діяльності товариств, та врешті призвело до їх загибелі.

1. Коложников Г. Эволюция русского кооперативного права // Право и жизнь. – 1923. – №4. – С. 57-66; Поволоцкий Л. Русское кооперативное законодательство. – М., 1924. – 160 с.; Селиверстов Т.А. Историко-правовые аспекты становления кооперации в России // История государства и права. – 2000. – № 1. – С. 32-40; Хаджуова З.А. Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX века: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – 21 с.; Болотова Е.Ю. Создание общеккооперативного законодательства в дореволюционной России: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1991. – 19 с.; Ким Чан Чжин. Государственная власть и кооперативное движение в России – СССР (1905–1930). – М.: Наука, 1996. – 249 с. 2. Файн Л.Е. Отечественная кооперация. – Иваново, 1994. – С. 73. 3. Зибер Н. Потребительные общества. – К.: Типография Е.Я.Федорова, 1869. – С. 98; 4. Об артелях и потребительных обществах России. Выписки из газет: «Нижегородский листок», «Правительственный вестник», «Северная почта», «Юг». 1868-1905. – Институт рукопису Национальної бібліотеки ім. Вернадського (Далі: ІР НБУВ). – Ф. 290. – № 4623. – Арк.14, 31, 34. 5. Волошкевич Г. Зародження споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні та правове регулювання її діяльності в 60-90-х рр. XIX ст. // Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки. – 2004. – № 1. – С. 43. 6. Дело о товариществе потребителей в городе Киеве. 1868 г. – Центральный державный историчний архів у м. Києві (Далі: ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 47. – Д. 348. – Арк. 4; Преса 60–70-х рр. [XIX ст.] про кооперацію того часу: Выписки з періодичних видань 60–70-х рр. XIX ст.: об'яв, звітів, статутів кооперативних товариств, кореспонденцій та статей про кооперацію [30 рр. XX ст.]. Машинопис. В твердій палітурці. – ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 134. – Арк. 12; Харьковское потребительное общество. Материалы к истории создания общества: выписки из

документов и периодических изданий. 1866 – 1870. – ИР НБУВ. – Ф.290. – №4141. – Арк. 4. **7.** *Сборник* материалов об артелях в России. Потребительные общества. – Спб.: Издание Санкт-Петербургского отделения Комитета о сельских судо-сберегательных и промышленных товариществах. – Тип. Майкова, 1874. – Вып. 2. – С. 354. **8.** *Файн Л.Е.* Отечественная кооперация. – Иваново, 1994. – С. 79-80. **9.** *Об артелях* и потребительных обществах России. Выписки из газет: «Нижегородский листок», «Правительственный вестник», «Северная почта», «Юг». 1868-1905. – ИР НБУВ. – Ф.290. – № 4623. – Арк. 33, 35; *Харьковское* потребительное общество. Материалы к истории создания общества: выписки из документов и периодических изданий. 1866 – 1870. – ИР НБУВ. – Ф.290. – № 4141. – Арк. 4. **10.** *Распоряжение* МВД о создании общества «Бережливость» в Екатеринославе. Выписки из газеты «Северная почта». 1868–1870. – ИР НБУВ. – Ф.290. – № 3484. – Арк. 2. **11.** *По поводу* общего собрания членов общества «Сбережение» // Одесский вестник. – 1869. – № 33. – С. 111; *Преса* 60–70–х рр. [XIX ст.] про кооперацію того часу: Виписки з періодичних видань 60–70–х рр. XIX ст.: об'яв, звітів, статутів кооперативних товариств, кореспонденцій та статей про кооперацію [30 рр. XX ст.]. Машинопис. В твердій палітурці. – ИР НБУВ. – Ф. 290. – № 134. – Арк. 7, 71; *Об артелях* и потребительных обществах России.. – ИР НБУВ. – Ф.290. – № 4623. – Арк. 41; *Внутренняя* хроника // Неделя. – 1870. – № 16. – С.12. **12.** *К истории* наших увлечений кооперативными принципами // Одесский вестник. – 1873. – № 7. – С. 27. **13.** Там же. – С. 27. **14.** *Файн Л.Е.* Отечественная кооперация. – Иваново, 1994. – С. 92-93. **15.** *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав., 1925. – Ч. 1. – С. 29-30; *Об артелях* и потребительных обществах России. Выписки из газет: «Нижегородский листок», «Правительственный вестник», «Северная почта», «Юг». 1868-1905. – ИР НБУВ. – Ф.290. – №4623. – Арк. 32. **16.** Там само. – Арк. 38.